

НАЦИСТСЬКИЙ РЕЖИМ І АКАДЕМІЧНА СПІЛЬНОТА НІМЕЧЧИНИ

Пашков В. О.,
політичний експерт,
кандидат політичних наук

У статті розглядаються політико-управлінські заходи нацистського режиму щодо встановлення контролю над академічним життям німецьких вишів, що мали значний вплив на їхній інституційний розвиток. Аналізуються трансформація моделі вузівського управління та змісту навчальних планів у дусі націонал-соціалізму, чистки серед студентства та викладачів.

Стверджується, що академічна спільнота не чинила активного опору новому режиму Гітлера, а виші перетворились на публічні майданчики для нацистської політики та ідеології.

В статье рассматриваются политико-управленческие меры нацистского режима по установлению контроля над академической жизнью немецких вузов, которые оказали значительное влияние на их институциональное развитие. Анализируются трансформация модели вузовского управления и содержание учебных планов в духе национал-социализма, чистка среди студентов и преподавателей.

Утверждается, что академическое сообщество не оказывало активного сопротивления новому режиму Гитлера, а вузы превратились в публичные площадки для нацистской политики и идеологии.

The article examines the political and administrative measures of the Nazi regime to establish control over the academic life of German universities, which had a significant impact on their institutional development. The transformation of the model of university management and the content of curricula in the spirit of National Socialism, cleansing among students and teachers is analyzed.

It is alleged that the academic community did not actively support the new regime of Hitler, and the universities turned into public platforms for Nazi policies and ideology.

Ключові слова: вища освіта, політичні чистки, ідеологічні кампанії, конформізм, Третій Рейх, академічна спільнота, націонал-соціалізм.

Постановка проблеми. Політичні та економічні трансформації в Німеччині в часи панування нацистського режиму давно досліджуються представниками суспільних наук. Водночас вивченню політичного курсу нацистів у сфері вищої освіти та науки приділено значно менше уваги, що викликано низкою причин. По-перше, ці галузі не були пріоритетними для правлячої верхівки Третього Рейху. Університети і наука розглядалися нею як придатки до ідеологічного апарату режиму. По-друге, дослідження змін та реформ університетської системи цього періоду часто знаходиться у тіні вивчення власне трансформації нацистами політичної та економічної системи країни. У цьому контексті наша робота буде сприяти більш детальному розумінню як взаємодії академічної спільноти та влади у нацистській Німеччині, так і загальної логіки інтеграції вищої школи у тоталітарну державу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед дослідників, які займаються цією проблематикою, можна виділити Бабіну М., Женіна І., Салату О., Броннікова В., Левіна В., Чернуху О. Так, російський дослідник І. Женін аналізує проникнення нацистських ідей в академічне середовище та взаємодію німецьких університетів і влади. Вітчизняні дослідники О. Бронніков і О. Чернуха висвітлюють загальний вектор змін у сферах освіти та науки у Третьому Рейху. В. Чопова та Н. Гукасова розглядають вплив доктрини націонал-соціалізму на зміст навчальних планів і програм, педагогіку та різні дисципліни. Окремі аспекти взаємодії науки та вищої школи з нацистським режимом висвітлюються також у роботах В. Левіна, М. Уолкера, Е. Берковича, Р. Антропова.

Метою статті є висвітлення та аналіз інституціональних змін, які відбувалися в університетській системі за часів Третього Рейху. До завдань, вирішення яких веде до реалізації мети, ми відносимо:

- з'ясування напрямків і функціональної спрямованості інституційних змін у системі вищої освіти Третього Рейху;
- визначення основних періодів та інструментів реформування освітньої сфери нацистським режимом.

Виклад основного матеріалу. Модель вузівського керування, яку запровадив нацистський режим, спиралася на принцип одноосібного керівництва: традиційне для Німеччини академічне самоврядування було замінено на жорстку адміністративну вертикаль, в якій вся повнота влади зосере-

джувалася в руках фюрер-ректора. Виборність керівних посад у вишах була скасована. Вчені ради (академічні сенати) перетворились із повноцінних в дорадчі органи. Ректор самостійно призначав своїх заступників, йому були підпорядковані університетські керівники Союзу доцентів і Союзу студентів. Поширеною стала практика призначення на керівні посади у вузах партійних функціонерів, які до цього взагалі не мали жодного відношення до академічної діяльності. Таким чином нова влада поставила під свій контроль відбір академічних кадрів, навчальний процес, їх відповідність нацистським теоріям. Відтепер право навчатися і викладати у вищій школі визначалося не академічними успіхами чи соціальним походженням, а етнічною приналежністю (чистотою раси) та політичною благонадійністю.

Нацисти зберегли традиційну ієрархію академічних посад та внутрішню структуру в університетах, однак окутали їх ланцюгами державно-партійного контролю. Всі категорії викладачів (асистенти, доценти, екстраординарні професори), окрім штатних професорів, були об'єднані в Націонал-соціалістичний союз доцентів («NS-Dozentenbund»). Ідею його створення міністрові Русту запропонував один з ідеологів нацизму, професор філософії та педагогіки Ернст Крік. На союз законодавчо поклалися завдання ідеологічної координації та політичного контролю за діяльністю викладачів.

НССД грав вирішальну роль у кадровій політиці вишів і контролював відповідність навчально-виховного процесу в націонал-соціалістичній доктрині. Кандидат на зайняття посади викладача мав попередньо пройти шеститижневі курси, в межах яких вивчалися доктрина націонал-соціалізму та складалися іспити з фізичної підготовки. Після тестування на предмет суспільно-політичних поглядів та якостей характеру, справи претендентів централізовано передавалися на розгляд міністерству освіти, яке приймало остаточне рішення про видачу (чи відмову) свідоцтва на право викладання. Наприкінці 1930-х рр. була запроваджена заборона на зайняття викладацьких посад особами, які не перебували в «Гітлерюгенді», не відбували трудову повинність або не служили в СС. Імперський закон 1937 р. «Про цивільну службу» зобов'язував викладачів бути «виконавцями політичної волі держави-партії» і бути готовими у будь-який час захищати нацистську державу.

На відміну від інших категорій університетських викладачів, штатні професори офіційно мали статус державних службовців. Умови їхньої діяльності та вимоги до зайняття посади визначалися законом «Про відновлення професійного чиновництва», постановами уряду. Окрім наукових здобутків, кандидати повинні були надати позитивні характеристики від університетського керівництва та пройти перевірку на політичну лояльність в СС. Для отримання викладацької посади чи професорства партійне членство не було обов'язковим, проте воно розглядалося як додаткова перевага кандидата. Все це стимулювало викладацький склад до вступу у правлячу партію. Наприкінці 1930-х рр. до половини викладачів були членами НСДАП.

Розподіл викладачів-партійців за факультетами був нерівномірний і мав свою логіку. Оскільки серцевиною нацистської ідеології була біологія та расова теорія, найбільшим цей показник виявився на медичних факультетах, які тяжили до цих дисциплін. До 70% викладачів цих факультетів мали партійний квиток. На другому місці знаходилися гуманітарні факультети, на яких до 50% професорів і доцентів вступили до правлячої партії. Для вчених-гуманітаріїв партквиток перш за все був доказом політичної лояльності режиму. Найменшим – приблизно 30% – цей показник був на технічних і природознавчих факультетах, які традиційно намагалися максимально дистанціюватися від політики.

Від самого початку встановлення нацистської диктатури влада взяла курс на чистку та зменшення чисельності студентського контингенту у країні. І це незважаючи на той факт, що на парламентських виборах 1931 і 1932 рр. за НСДАП голосувало 50–60% студентів, що було вдвічі більше, ніж по країні в цілому. Вже 25 квітня 1933 р. були прийняті закон «Проти переповненості німецьких шкіл і вишів» та Угода земель про зменшення кількості осіб, що навчаються у вишах. Ці документи окреслили ряд політико-організаційних заходів для оптимізації складу студентства відповідно до потреб режиму: скорочення кількості абітурієнтів у вишах, запровадження при вступі додаткового іспиту на політичну лояльність, зменшення прийому на гуманітарні спеціальності, обмеження доступу до навчання жінок, видалення неблагонадійних студентів. Також, відповідно до закону, була запроваджена 5% квота для євреїв у вишах. Відтак був створений юридичний фундамент для проведення чисток серед студентства. На підставі цього закону мали бути відраховані всі студенти неарійського походження, а також ті, хто був нелояльним до нацистської держави. Це були головним чином євреї, представники національних меншин (поляки, чехи), прихильники лівих поглядів. Для виявлення неблагонадійних елементів серед студентів та викладачів у німецьких вишах створювалися комітети боротьби з ненімецьким духом, якими керували представники націонал-соціалістичного союзу студентів.

Лише у 1933 р. кількість студентів у країні скоротилася на 15 тис. осіб, а до початку Другої світової війни зменшилася вдвічі. Загалом, за даними британського історика Р. Еванса, чисельність студентів в німецьких університетах за часів Третього Рейху скоротилася з 128 тис. у 1933 р. до 58 тис. у 1939 р. [25, с. 346]. У 1943 р., внаслідок тотальної мобілізації на фронт, студентський контингент зменшився до 25 тис. осіб.

З 1934 р. обов'язковою умовою для вступу до вишу стала десятитижнева «добровільна робота», а з 1935 р. – шестимісячна трудова повинність. У 1936 р. для студентів був повернений військовий призов.

Найбільше зменшилася кількість студенток, оскільки нацистська ідеологія відводила жінці насамперед роль матері майбутніх захисників Вітчизни. Всі керівні позиції в державному управлінні, промисловості, освітній та інших сферах, які потребували вузівського диплому, мали займати чоловіки. У період Веймарської республіки в умовах домінування лівих партій представництво жінок у вищій освіті значно зросло. На початку 1930-х рр. в німецьких вишах навчалось понад 20 тис. жінок, а їх частка серед студентства збільшилась з 6,3% у 1918 р. до 16% у 1931 р. [10, с. 43]. Після приходу до влади нацисти взяли курс на витіснення жінок з інтелектуальної сфери. У цьому зв'язку переважна більшість жінок, які займали керівні посади в освітній сфері та викладали в університетах, були звільнені у рамках компанії з ліквідації «подвійної зайнятості». У вишах була запроваджена «жіноча квота»: кількість студенток не мала перевищувати 10% від загальної чисельності студентів. Внаслідок таких адміністративних обмежень в 1939 р. у вишах рейху налічувалося лише 6 тис. студенток.

Закон «Про охорону німецької крові й гідності» (1935) офіційно поділив населення Німеччини на арійців та неарійців, позбавивши останніх політичних і частково громадянських прав. Неарійцям було заборонено здобувати вищу освіту та викладати. У 1937 р. їм було заборонено здобувати наукові ступені, а ще через рік уряд скасував для них квоту в університетах, відрахувавши останніх студентів-євреїв.

Після прийняття закону з метою недопущення у вищу школу «расово чужих елементів» абітурієнтів зобов'язали під час вступу до вузу надавати свідоцтво про народження абітурієнта, поліцейську характеристику з місця проживання, свідоцтво про своє походження, посвідчення про шлюб батьків, свідоцтва про хрещення бабусь і дідусів. У «сумнівних» випадках надавалися документи на прабабусь і прадідів. Члени НСДАП та Гітлерюгенда, а також військовослужбовці від надання таких свідчень звільнялися, оскільки проходили таку перевірку на чистоту крові раніше.

Ще раніше була проведена чистка викладацького складу. Ідеологічна чистка вишів, результатом якої стали масові звільнення викладачів, почалася майже відразу ж після того, як Гітлер був призначений федеральним канцлером (30 січня 1933 р.). 7 квітня 1933 р. був прийнятий імперський закон «Про відновлення професійного чиновництва», який мав на меті очищення державного апарату, частиною якого вважалася і вища школа, від євреїв. Перші звільнення почалися вже 14 квітня. У травні того ж року Імперська палата культури, що була підрозділом Міністерства просвітництва, зобов'язала викладачів ВНЗ надати докази свого «арійського походження». Тих, хто відмовлявся чи не надавав таких доказів звільняли. У 1933 р. із майже 8 тис. вузівських викладачів роботу втратили 1 145 [3, с. 176]. За перший рік нацистської диктатури з університетів і наукових інститутів було звільнено понад 2 000 вчених.

Серед звільнених переважали науковці єврейського походження, а також політичні опоненти режиму – комуністи, соціал-демократи та ліберали. Протягом 1933–1935 рр. від завідування кафедрою було відсторонено понад 200 професорів. Внаслідок такої політики Німеччину впродовж 1933–1939 рр. покинули майже 3 тисячі вчених, з них 29 нобелівських лауреатів. Серед них всесвітньо відомі Альберт Ейнштейн, Зігмунд Фрейд, Курт Левін, Герберт Маркузе, Карл Мангейм, Еріх Фромм, Томас Манн, Бертольд Брехт, Макс Борн, Теодор Адорно. Берлінський і Франкфуртський університети втратили третину свого професорського складу. Загалом за 12 років існування нацистської диктатури з вишів було звільнено приблизно 20% викладачів.

Водночас більшість викладачів і науковців стали співпрацювати з нацистським режимом, брали участь в політичних кампаніях і репресіях проти колег. Такий конформізм академічної спільноти значною мірою пояснювався страхом втратити роботу та високий соціальний статус на фоні економічної депресії. У 1933 р. у Німеччині нараховувалося 40 тис. безробітних випускників університетів, багато з яких мріяли про ставку викладача. Навіть більше, нова влада значно збільшила заробітну плату в галузі. Протягом 1930-х рр. реальні доходи професорів та доцентів зросли вдвічі. У свою чергу, культурно-пропагандистська машина режиму швидко знайшла нове функціональне застосування для університетів, далеке від їх традиційних завдань. Вони почали науково обґрунтовувати расові теорії нацистів та стали публічними майданчиками для ідеологічних заходів. Вже 10 травня 1933 р. на території майже всіх університетів відбулось перше у країні спалення студентами книжок єврейських, пацифістських і соціалістичних авторів, заборонених владою.

Окрім того, була і невелика частина вчених, яка шукала у співпраці з новою владою політичну й економічну ренту у вигляді кар'єрного зростання. Так, передвиборчу програму нацистів на парламентських виборах восени 1932 р. публічно підтримали лише 87 викладачів вишів, під час дострокових виборів у березні 1933 р. вже 300 викладачів підписали петицію, в якій висловили повне схвалення політики уряду Гітлера, у листопаді 1933 р. під час політичної демонстрації в Лейпцигу приблизно 960 професорів склали присягу на вірність фюреру та націонал-соціалістичній державі, що складало

п'яту частину від загальної чисельності професорів [12, с. 137]. Про активне проникнення нацистських ідей в академічне середовище свідчить і той факт, що в 1945–1947 рр. в рамках процесу денацифікації було звільнено 4 200 університетських викладачів, що становило понад 2/3 від їх загальної чисельності.

Яскравим прикладом є служіння НСДАП одного з найбільш впливових філософів ХХ ст. М. Хайдаггера. У своїй відомій промові «Самоствердження німецького університету», виголошеній на урочистій церемонії свого представлення як нового ректора Фрайбурзького університету (27 травня 1933 р.), він чітко відзначив: «Обов'язок як студентів, так і професорів – служити народу та нацистській державі трьома способами: продуктивною працею, військовою службою і науковою діяльністю» [18, с. 26].

Чистки та ідеологічні кампанії мали різний масштаб на гуманітарних і технічних факультетах, що було зумовлено відмінностями у ставленні до нової влади їх викладачів та студентів. До 90% викладачів інженерно-технічних напрямків займались виключно наукою і не цікавились державними справами, залишаючись політично нейтральними. Завдяки цьому ці факультети постраждали найменше: було звільнено до 20% викладацького складу, переважно через неарійське походження або дружин-євреїв; а скорочення студентів на природознавчих, інженерних і технічних спеціальностях склало до 30%. Паралельно суттєво збільшилася державна підтримка всіх фундаментальних і прикладних досліджень, пов'язаних з ВПК, енергетикою, металургією і хімією.

Викладачі-гуманітарії проявляли високу суспільно-політичну активність, значна їх частина дотримувалась лівих і демократичних поглядів, не сприймаючи нацистську ідеологію. З кінця ХІХ ст. університетські гуманітарні дисципліни у Німеччині отримали доволі виразні ідеологічні шлейфи. Так, соціологія та політологія мали ненависний нацистам соціал-демократичний відтінок, оскільки велика частина їх представників були членами або симпатизували СДПН. Філософія і право асоціювалися з ліберально-демократичною ідеологією з її ідеями прав людини, громадянського суспільства та правової держави, що суперечило природі нацизму. Через це правлячий режим небезпідставно розглядав гуманітарні факультети як потенційні осередки ідейної опозиції. Тому вони опинилися під пильною увагою та тиском репресивної політики тоталітарної системи. Роботу втратили майже половина викладачів, чисельність студентів-гуманітаріїв до 1939 р. скоротилася втричі.

Таке різке скорочення мало й іншу причину, крім чисток. Протягом 1930-х рр. уряд, реформуєчи систему середньої освіти, суттєво скоротив кількість класичних гімназій, які готували до вступу на гуманітарні спеціальності. Якщо у 1931 р. в них навчалось 25% учнів, то в 1939 р. – лише 11%.

Фінансування гуманітарних кафедр і факультетів було суттєво скорочено, а фінансову допомогу стали отримувати тільки ті студенти, які були членами СА і СС. Після завершення нацифікації, особливо масових чисток та оновлення викладацького складу, ці факультети стали закостенілими bastionami антилібералізму, націоналізму та антисемітизму. У результаті репресивних політико-організаційних заходів та тотальної ідеологізації відбулося катастрофічне падіння якості підготовки фахівців-гуманітаріїв та наукових досліджень.

Нові уніфіковані навчальні плани основний акцент робили на двох базових елементах націонал-соціалізму – расизмі та націоналізмі. З цією метою у навчальний процес було запроваджено понад 25 навчальних курсів, пов'язаних з расовою теорією (народ і держава; народ і раса; регресивні народи та примітивні раси; расова теорія та демографічна політика; німецька хімія, математика, фізика тощо) [17, с. 73].

Ідеологічне втручання в навчальний процес мало різний масштаб і результати на технічних і гуманітарних факультетах. У першому випадку ідеологізація носила поверхневий характер у зв'язку з об'єктивністю та незмінністю законів фізичного світу та інженерної справи. Так, політична цензура обмежувалась видаленням з підручників та лекцій або запереченням досягнень вчених-євреїв у відповідних дисциплінах, акцентуванням першості арійців у науці та технологіях. Проте сам зміст освітніх програм змінився мало. Наукові дослідження у практично неідеологізованих технологічних і природничих науках стали підпорядковуватися практичним потребам і цілям режиму, переважно мілітаристським. Попри поширене уявлення про катастрофічне падіння якості освіти та науки у Третньому Рейху, слід відзначити, що у сфері природничих і технічних наук німецькі університети зберігали доволі високий рівень викладання та досліджень.

У той же час зміст гуманітарної освіти зазнав радикальної та всеохоплюючої трансформації, пов'язаної головним чином з расовими і геополітичними амбіціями режиму. З боку нацистського керівництва домінувало прагнення не до придушення гуманітарних наук, а до інтеграції їх консервативно-націоналістичної частини. Після кардинального оновлення підходів до викладання, навчальних планів, змісту дисциплін освітні програми почали відображати нацистські уявлення про історію, культуру, державу, суспільний порядок та процеси. Так, всесвітня історія стала викладатися як історія арійських націй та расоворішучих людей, а національна історія – як історія боротьби німецького народу (нордичної творчої раси) за власну гідність та єдність проти численних ворогів.

Від соціології вимагалася пропаганда в аудиторіях ідей народного співтовариства, засудження соціальних конфліктів, неарійських елементів в німецькому суспільстві. Юристи та політо-

логи обґрунтовували концепцію тоталітарної держави, підпорядкованість права політиці, принцип фюрерства в управлінні суспільними справами. З ідеологічних міркувань з навчальних планів підготовки юристів було вилучено римське право. По-перше, воно як спадок європейської цивілізації протиставлялося німецькому духу та культурі. По-друге, римське право містило несумісну з природою нацизму ідею про поділ життя громадян на публічну і приватну сфери. Якщо у Веймарську добу курс римського права читався у всіх німецьких університетах, то у 1937 р. він залишився лише у двох [1, с. 35].

В умовах зменшення фінансування гуманітарної науки різні дисципліни, кафедри і вчені доволі швидко підлаштувалися і почали формулювати власні наукові інтереси та тематику досліджень відповідно до політичних запитів режиму. Поширеними стали розробки таких ідеологем як раса, рейх, образ фюрера, народна спільність. Паралельно в німецьких вузах створювалися науково-дослідні підрозділи, що займалися расовою тематикою та мали надавати наукові обґрунтування нацистській ідеології та політиці. У 1937 р. інститути расової науки існували в 12 з 22 німецьких університетах.

Висновки. Дванадцятирічна історія розвитку вищої школи у Третньому Рейху відображає існування протиріччя в освітній політиці між ворожістю націонал-соціалістичної ідеології до інтелектуальної сфери, з одного боку, та необхідністю підтримки певних напрямків підготовки та наукових досліджень для потреб милітаризованої економіки та тоталітарної держави – з іншого. У цілому в цей період спостерігається занепад системи вищої освіти в кількісних та якісних змінах, а її політизація та ідеологізація набувають тотального характеру. Свідченням цього є втрата вишами інституційної автономії та самоврядування, масові чистки викладацького складу та студентства, номенклатурний характер призначень на академічні посади, заідеологізованість навчального процесу та наукових досліджень, особливо у галузі суспільних дисциплін. Німецькі виші перетворилися з автономних інтелектуальних корпорацій в ідеологічне знаряддя влади, агентів формування тоталітарної свідомості.

В залежності від інтенсивності та глибини інституційних змін, розвиток німецької системи вищої освіти в умовах нацистської диктатури можна поділити на три етапи. Перший – 1933–1934 рр. – ознаменувався розгортанням нацифікації освітньої сфери, масовими чистками студентства та викладачів за етнічним та політичним критеріями, запровадженням кардинально нової моделі управління галуззю, заснованої на принципі фюрерства; встановленням адміністративного та ідеологічного контролю влади над усіма аспектами академічного життя.

Другий етап, стабілізаційний, охопив 1935–1937 рр. У цей час відбулося завершення чисток та ідеологічних кампаній у вишах, оновлення навчальних планів та підручників відповідно до ідей націонал-соціалізму. Нові правила гри (ідеологічна складова частина у галузі), нав'язані нацистським режимом, стали вкорінятися й ефективно функціонувати, забезпечуючи політично бажані для влади результати. Система вищої освіти почала готувати відданих фюреру та нацистській державі фахівців-арійців, хоча одночасно відбулося значне падіння якості їх підготовки. Нарешті, третій етап, який можна охарактеризувати як жорстку консервацію діяльності освітньої системи, тривав з 1938 по 1945 р. З 1938 р. вища школа країни стабільно та ефективно відтворювала запрограмовані владою ціннісні орієнтації, ідентичність та символи. У такому закостенілому стані і фактично без будь-яких змін система функціонувала до травня 1945 р.

Література:

1. Антропов Р.В. Юридическое образование Третьего рейха: под «прицелом» нацистской идеологии. Р.В. Антропов, Н.А. Антропова. Genesis: исторические исследования. 2017. № 8. С. 30–40.
2. Бабина М.С. Высшее образование как инструмент политической власти в Третьем Рейхе. Вестник Томского государственного университета. 2016. № 404. С. 27–31.
3. Беркович Е. Наука в тени свастики. Нева: литературный журнал. 2008. № 5. С. 175–189.
4. Бронніков, В.Д. Вплив політичної кон'юнктури на освіту і науку в Німеччині 1933–1945 рр. В.Д. Бронніков, О.В. Приймак. Грані. 2013. № 1. С. 100–103.
5. Бурашников Д.А. Историческое знание в контексте национал-социалистической идеологии на примере творчества Эрнста Крика. Вестник РГГУ. Серия «Исторические науки. Всеобщая история». 2014. № 13 (135). С. 146–156.
6. Гукасова Н.Р. К некоторым проблемам формирования национал-социалистической педагогики. Психология и педагогика: методика и проблемы. 2010. № 12-1. С. 124–129.
7. Давлетов О. Бернхард Руст – від вчителя веймарської доби до міністра освіти, науки та культури Третього Рейху: штрихи політичного портрету. Південний архів. Історичні науки: Збірник наукових праць. 2010. Вип. 31–32. С. 122–129.
8. Дацишина М. В. Идеологическая мобилизация молодежи: опыт нацистской Германии. Alma mater (Вестник высшей школы). 2011. № 5. С. 81–96.

9. Дем'яненко Б. Освіта та виховання в умовах тоталітаризму Нова політика. 2001. № 3. С. 41–45.
10. Ермаков А.М. Союз немецких девушек и реформа женского образования в нацистской Германии. Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. 2006. № 14. С. 42–48.
11. Есипов В.В. Культурная политика в Третьем рейхе в предвоенные годы (1935–1939). В.В. Есипов, С.И. Кузнецов. Известия Иркутского государственного университета. Серия «Политология. Религиоведение». 2015. Т. 14. С. 18–26.
12. Женин И. Между идеей и идеологией: политизация академического сообщества Германии в первой трети XX века. Логос. 2013. № 1 (91). С. 122–143.
13. Капитонов Е.Н. Ситуация в немецкой науке при нацистах. Е.Н. Капитонов, И.Е. Капитонов. Вестник ТГТУ. 2008. Т.14. № 2. С. 409–415.
14. Корнева Л. Н. Наука и культура в нацистской Германии в оценке германских историков. Вестник КемГУ. 2012. № 4 (52). Т. 1. С. 57–62.
15. Короткий Г.А. Гитлер, интеллектуалы и массы. Философия и культура. 2017. №6. С. 56–80.
16. Левин В.И. Наука при тоталитаризме: Германия, 1933–1945 Alma mater (Вестник высшей школы). 2010. № 1. С. 71–75.
17. Миронов В.В. Философ и власть: случай Хайдеггера. В.В. Миронов, Д.В. Миронова. Вопросы философии. 2016. № 7. С. 21–38.
18. Михальченкова Н.А. Германский университет в условиях авторитаризма и тоталитаризма. Н.А. Михальченкова. Власть. 2016. № 11. С. 66–73.
19. Пленков О.Ю. Тайны Третьего Рейха. Культура на службе вермахта. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. 480 с.
20. Салата О.О. Діяльність Міністерства народної освіти і пропаганди Німеччини в системі нацистської ідеології в 1933–1941 рр.: збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2015. Вип. 99. С. 101–106.
21. Уолкер М. Наука при национал-социализме. Вопросы истории естествознания и техники. 2001. № 1. С. 3–30.
22. Хряков А.В. Университетское сообщество Германии в годы Веймарской республики: дискурсивные стратегии немецкой профессуры. А.В. Хряков. История. Общество. Политика. 2017. № 4 (4). С. 61–75.
23. Чернуха О.В. Стан науки та освіти в Третьому рейху: збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». 2015. Вип. 102. С. 97–101.
24. Чопова В.Е. Национал-социалистическая педагогика: цели и теоретическая основа. Проблемы современной науки и образования. 2016. № 21 (63). С. 46–50.
25. Эванс Р. Третий рейх. Дни триумфа. 1933–1939. Пер. с англ. Б. Кобрицова, А. Галактионова. Екатеринбург Москва: У-Фактория, Астрель, 2010. 964 с.